

De Achterkant van Minerva

*Opstellen aangeboden aan prof. Kees Cappon
ter gelegenheid van zijn afscheid
van de Universiteit van Amsterdam*

Ad fontes?

Over het onzekere begin van de mediëvistiek in Amsterdam, 1903-1946

Niels Graaf

Amsterdamse school: op Kees Cappon valt lastig een ander etiket te plakken. Als leerling van de mediëvist en hoogleraar Co van de Kieft is hij slechts één academische generatie verwijderd van J.F. Niermeyer, de *founding father* van de hoofdstedelijke beoefening in de middeleeuwse geschiedenis. Met hoofdstedelijk wordt hier vanzelfsprekend bedoeld op de Universiteit van Amsterdam. Cappon zal het zelf direct relativeren, ontkennen zelfs, maar als hoogleraar aan de Faculteit der Rechtsgeleerdheid is hij een succesvol exportproduct van deze ‘Amsterdamse school in de mediëvistiek’. Een kenmerk van deze richting is, naast de nadruk op bronnenkritiek, een focus op juridisch-institutionele stedengeschiedenis.¹

Het succes van de Amsterdamse mediëvistiek steekt schril af tegen het onzekere en ongelukkige begin. De stichting van de vakgroep middeleeuwse geschiedenis in 1945 kende rumoer en commotie. In de vooroorlogse decennia twijfelde men zelfs hevig of de middeleeuwse geschiedenis wel een plek verdiende binnen de Amsterdamse geschiedenisstudie. Uiteindelijk bewees Niermeyer het tegendeel. Niet alleen maakte hij de waarde van de middeleeuwse geschiedbeoefening voor het onderwijs duidelijk, maar ook in het onderzoek liet hij zijn sporen na. Het uiteindelijk door Van de Kieft voltooid Lexicon van het Middeleeuws Latijn zou klassiek worden.² Met het emeritaat van Kees Cappon komt er aan de Universiteit van Amsterdam een einde aan deze directe verbinding met Niermeyer.

Het is wat dat betreft aardig om de aandacht te vestigen op de woelige voorgeschiedenis van de Amsterdamse mediëvistiek. Een periode waar er intellectueel werd gevochten over de kwestie wat geschiedwetenschappelijke kwaliteit was en hoe daar institutioneel vorm aan moest worden gegeven.

1 K. van Berkel, ‘Co van de Kieft, 4 november 1218-28 april 2008’, KNAW Levensberichten en herdenkingen 2013. Amsterdam, 2013, 46-52, 50; M. de Jong, *Onvaderlandse geschiedenis. Over nut en nadeel van de vroege Middeleeuwen*. Utrecht, 2016, 5-6; J.W.J. Burgers, *De bron van kennis. Over nut en noodzaak van historische bronnenkritiek*. Amsterdam, 2010, 1.

2 J.F. Niermeyer, *Mediae Latinitatis Lexicon Minus*. Leiden, 1976. Voor reviews zie <https://brill.com/view/title/1826> (geraadpleegd 04-04-2019): J. Boussard, *Bibl. de l'École des Chartres*, 1958. ‘(...) invaluable to medievalists (...) every academic library should possess a copy’. J. Raitt, *Religious Studies Review*, 1978. ‘(...) il représente pour les médiévistes un très précieux instrument de travail (...)’. A. Guerreau-Jalabert, *Bibliothèque de l'École des Chartres*, 1978.

In het volgende zal vooral een vraag centraal staan: hoe paste volgens Amsterdamse historici in de periode 1903-1946 de beoefening van de middeleeuwse geschiedenis binnen de taakstelling en verantwoordelijkheden van de Amsterdamse geschiedwetenschap?

Daarmee is dit schrijven geen simpele 'jubileumgeschiedenis',³ maar historiografisch van waarde. Met deze invalshoek wordt aangesloten bij de stellingname dat de studie naar de geschiedenis van de geschiedschrijving zich meer moet richten op de *Alltagsgeschichte* van de historici. Door het portretteren van de sociale context, het professionele ethos, de ethische en esthetische codes zou de ontwikkeling van inhoud en vorm van geschiedschrijving beter worden begrepen.⁴ Met andere woorden: een vakgroep vormt een belangrijk contextueel kader waarin historici hun werk uitoefenen.⁵ Dit betekent niet dat de menselijke maat in dit onderzoek wordt ontkend. Geschiedschrijving is ook een individuele bezigheid.

Geschiedenis als hulpvak

De studie naar de middeleeuwen kende in het Amsterdam rond 1900 een schamel bestaan. Dat had minder te maken met de geschiedkundige belangstelling van de aanwezige historici dan met de institutionele universitaire infrastructuur. Volgens de Wet op het Hoger Onderwijs van 1876 was het academisch historisch onderwijs een hulpvak, meer niet. Het scherpst zien we deze plaatsbepaling terug in de afwezigheid van een kandidaats- of doctoraal diploma in de geschiedenis. Colleges in de geschiedenis waren slechts bedoeld als verdiepende materie ten dienste van studierichtingen in de filosofie en letterkunde. Maar ook de rechtenfaculteit en de theologen kenden een ruim aanbod aan historische keuzevakken. De consequentie van deze indeling voor de opleiding tot historicus was helder. Studenten dienden, in een woord van Fruin, te kiezen met welk blok aan het been zij wilden studeren.⁶ De ontwikkeling van de mediëvistiek werd ook op een andere manier tegengewerkt. Het academisch geschiedenisonderwijs moest per universiteit door één hoogleraar worden gegeven, van de oude Grieken tot de Franse Revolutie. Versnippering van aandacht en een tekort aan diepgang was

3 S. Paletschek, 'The Writing of University History and University Jubilees: German Examples', *Studium. Tijdschrift voor Wetenschaps- en Universiteitsgeschiedenis*, 2012, afl. 3, 147.

4 Voor een leesbare uiteenzetting van deze benadering: J. Tollebeek, Fredericq & Zonen. Een antropologie van de moderne geschiedwetenschap. Amsterdam, 2008.

5 Het werk van Robert Anderson doet dat in ieder geval ernstig geloven. Zie: 'University History Teaching: National Identity and Unionism in Scotland, 1862-1914', *The Scottish Historical Review*, 2012, afl. 231, 1-41; R. Anderson, 'The Development of History Teaching in the Scottish Universities, 1894-1939', *Journal of Scottish Historical Studies*, 2012, afl. 32, 50-73.

6 I.J. Brugmans, 'Het eerste bezoek van Hajo Brugmans aan Amsterdam', *Amstelodamum*, 1965, afl. 52, 145-158, 145.

Nederlandse historici dan ook niet vreemd. Deze (institutionele) positionering beperkte de mogelijkheid tot het ontstaan van een institutionele broedplaats waar de geschiedschrijving van de middeleeuwen zich kon ontwikkelen.

Een nog ongezontere uitgangspositie was ook mogelijk: dat was de situatie als een hoogleraar ook nog de middeleeuwen verwaarloosde. Dit was het geval in de eerste decennia van de twintigste eeuw in Amsterdam. Hajo Brugmans, hoogleraar in de Algemene geschiedenis tussen 1903 en 1938, was daar ook niet terughoudend over. In zijn oratie liet hij zich onomwonden uit over de plaats en inrichting van de Amsterdamse studie in de geschiedenis. 'Zoo er eenige leerstoel is, die voeling dient te houden met de plaats, waar zij is gesteld, dan is het zeker wel die der historie'. Hij wees ter onderbouwing daarvoor naar de Utrechtse universiteit. 'Is het toeval, dat juist de hogeschool der bisschopsstad met haar rijk en uitnemend geordend bisschoppelijk en stedelijk archief zal worden begunstigd met een lector, wellicht op den duur met een hoogleraar in de geschiedenis van de middeleeuwen?' Het antwoord was uiteraard ontkennend. Voor Amsterdam zag Brugmans de meerwaarde van een leerstoel in de middeleeuwse geschiedenis echter niet. Aan de Gemeentelijke Universiteit was het van belang om de band tussen geschiedenis en economie, 'die in een handelsstad als Amsterdam uit den aard der zaak sterker dan ergens elders op den voorgrond treedt', te bestuderen.⁷

De geboorte van een studie

De opwaardering van de geschiedenisstudie tot een onafhankelijke discipline door het Academisch Statuut van 1921 vormde een breukvlak in meerdere opzichten. Zo werd in het collegejaar 1922/23 voor het eerst in de UvA-studiegids geschreven over het bestaan van een 'Historisch Seminarium'. De boodschap voor aankomende studenten was duidelijk: hier, aan de Universiteit van Amsterdam, volgde je niet slechts colleges in de geschiedenis, maar werd je deel van een gemeenschap van historici. De aanstelling van hoogleraren naast Brugmans werd daarmee ook stukken realistischer.

Een begin was al gemaakt. Toen aan het eind van 1919 de faculteit der handelwetenschappen werd geopend, zag Brugmans zijn kans schoon. Economische geschiedenis was een verplicht vak voor het kandidaats-economie en daarmee was er financiële ruimte voor een economisch historicus.⁸ Het verzoek van de senaat om dit onderwijs te doceren, wees Brugmans dan ook wijselijk van de hand. Hij liet weten dat aanstaande economen een ander

7 H. Brugmans, *Het belang der economische geschiedenis*. Leiden, 1904, 35-37.

8 Amsterdam, Stadsarchief Amsterdam (SAA), toeg.nr. 30288, Archief Faculteit der Letteren (FL), Notulenboeken van vergaderingen van de Faculteit, inv.nr. 1.1.1.1.2. Notulenboek Letterenfaculteit, 4 juli 1919.

soort economische geschiedenis verlangden dan studenten in de geschiedenis. Een concreet voorstel had Brugmans wel: de aanstelling van N.W. Posthumus. Al bijna tien jaar was deze historicus als hoogleraar in de nieuwste economische geschiedenis verbonden aan de Nederlandsche Handelshogeschool te Rotterdam. Zeker binnen de landsgrenzen was een meer geschikte kandidaat moeilijk denkbaar. Daarnaast wilde de Amsterdamse letterenfaculteit aansluiten bij de internationale universitaire norm om hoogleraren 'van elders te verkrijgen en eigen privatdocenten in het algemeen niet te doen opklimmen tot een professoraat'.⁹ De universiteit van Göttingen was hierbij het grote voorbeeld. Niet alleen in de aanstelling van onderwijzend personeel werd een professionaliseringsslag gemaakt, ook in de toelating van studenten. Strengere eisen van geschiktheid werden doorgevoerd. Kennis van het Latijn was volgens Brugmans nu eenmaal onontbeerlijk.¹⁰

Helemaal onbekend was Posthumus niet. De overstap naar Amsterdam betekende een terugkeer naar zijn alma mater. Tussen 1898 en 1909 had Posthumus rechten gestudeerd aan de gemeentelijke universiteit. De juridische achtergrond van Posthumus laat duidelijk zien hoe in de eerste helft van de twintigste eeuw binnen historische vakgroepen (gedwongen) werd gerekruteerd vanuit andere vakgebieden waar een historische invalshoek institutioneel was ingebed. In 1909 verwierf Posthumus op dezelfde dag, 9 juli, de titels van meester in de rechten (op stellingen) en doctor in de staatswetenschappen, de laatste cum laude op een monumentaal proefschrift over de middeleeuwse Leidse lakenindustrie.¹¹ Dit betekende niet dat de middeleeuwen een grotere plek binnen het curriculum kregen toebedeeld. Net als Brugmans was ook Posthumus voornamelijk gefocust op de nieuwere geschiedenis, zowel in onderzoek als onderwijs. De verklaring daarvoor moet waarschijnlijk gezocht worden in het door Posthumus aangehangen historisch materialisme. Het onderwerp van zijn proefschrift koos hij in de eerste plaats uit belangstelling voor het proletariaat.¹²

Voor al het onderwijsprogramma van Brugmans maakt duidelijk in hoeverre het accent lag op de meer recente perioden. Waar Brugmans de oudheid in een vak behandelde, de middeleeuwen in *tweeën* splitste, ruimde hij voor de vroeg-moderne tijd voor elke eeuw een zelfstandig vak in. De nieuwste geschiedenis deelde hij zelfs op in enkele decennia. De jaren

9 Idem, 23 oktober 1922.

10 Idem, 5 november 1923.

11 N.W. Posthumus, *De geschiedenis van de Leidsche lakenindustrie. I. De Middeleeuwen (veertiende tot zestiende eeuw)*. Den Haag, 1908.

12 Mellink, 'Posthumus, Nicolaas Wilhelmus', *BWSA* 2,1987, 112-115; L. Noordegraaf, 'Nicolaas Wilhelmus Posthumus (1880-1960): van gloeiend marxist tot entrepreneur', in: J.C.H. Blom e.a. (red.), *Een brandpunt van geleerdheid in de hoofdstad: de Universiteit van Amsterdam rond 1900 in vijftien portretten*. Amsterdam, 1992, 287-312, 298.

1789-1815, 1815-48, 1848-70 en 1870-1900 kregen ieder een eigen vak. Deze opbouw is niet onschuldig, maar illustreert het belang dat Brugmans hechtte aan de meer recente geschiedenis. In Amsterdam moest je niet zijn voor de oude geschiedenis of de middeleeuwen, maar voor de economische en nieuwste geschiedenis. De aanstelling van David Cohen in 1926 als gewoon hoogleraar in de Oude Geschiedenis zou daar weinig aan veranderen. Brugmans dicteerde het curriculum. Zijn voorliefde voor de contemporaine geschiedenis kende ook zijn weerslag op de onderwerpen die studenten kozen voor hun scripties op kandidaats- en doctoraalniveau. Uit de tentamenboekjes van Brugmans blijkt dat in de periode 1928-1938 van de 236 studenten bijna twee derde een kandidaatsscriptie schreef over een onderwerp van na 1789. De middeleeuwen waren de minst populaire periode, maar ook de vroegmoderne tijd kon de belangstelling onder Amsterdamse studenten voor de *histoire contemporaine* bij lange na niet evenaren.

Het is niet verwonderlijk dat de middeleeuwen zowel binnen de kandidaatsperiode als het doctoraal niet populair waren. Brugmans was geen mediëvist, hoewel hij bij tijd en wijle niet te beroerd was om over deze periode te publiceren. Studenten werden echter niet geïnspireerd of gestimuleerd tot het doen van onderzoek binnen dit tijdvak. Aankomende historici wisten ook dat zij daarvoor niet in Amsterdam moesten zijn. Dat lag niet alleen aan de hoofdstedelijke hoogleraren, maar ook aan het gebrek aan middeleeuwse archieven. Daarvoor moest je toch naar Utrecht. Aan deze Rijksuniversiteit was ook het Instituut voor middeleeuwse geschiedenis gevestigd.¹³

Einde van het tijdperk Brugmans

Het Historisch Seminarium bleef na het emeritaat van Brugmans in september 1938 verweesd achter. In zekere zin was het boegbeeld van de opleiding weggefallen. Hij had de eenheid van de geschiedenisstudie vertegenwoordigd, niet alleen in zijn geschreven werk, maar ook als persoonlijkheid. Hoewel er in 1930 een tweede hoogleraar in de geschiedenis was aangesteld, was er geen sprake van een natuurlijke opvulling van deze lacune. J.S. Theissen, een naar het Leidse voorbeeld aangestelde hoogleraar in Vaderlandsche geschiedenis, was in 1936 te vroeg overleden.¹⁴ Ook Posthumus en Cohen beperkten zich vooral tot de eigen vakgebieden. Pas eind 1939 waren beide leerstoelen weer bezet.

Dit langdurige proces had zijn voedingsbodem in twee kwaden. Het universiteitsbestuur dreigde als kostenbesparing met de afschaffing van de leerstoel in de vaderlandse geschiedenis. Daarmee kwam een tijdrovende

13 Burgers, De bron van kennis, 6.

14 SAA, FL, Notulenboek Letterenfaculteit, 1 februari 1937.

discussie op gang over de staat van het seminarium. De historische sectie, vertegenwoordigd door Brugmans, stelde onomwonden dat het onmogelijk was terug te keren naar het begin van de twintigste eeuw, 'wegens de uitbreiding van de wetenschap en de groei van het aantal studenten'. De professor die in zijn eentje de gehele geschiedenis behandelde, was niet meer van deze tijd. Geluiden over een revolutionaire verandering in de opzet van de leerstoelen waren er ook. Brugmans wilde hier echter niets van weten. Met de middeleeuwse geschiedenis viel geen leerstoel te vullen. Uiteindelijk werd Jan Romein na een hoop politiek kabaal voor de leerstoel in de vaderlandse geschiedenis voorgedragen en benoemd.¹⁵

Op 16 oktober 1939 aanvaardde deze marxistische historicus zijn ambt met het uitspreken van de rede *Het vergruisde beeld*. Het was een oratie die niet onopgemerkt bleef. Romein opende met de mededeling dat hij het probleem der historische objectiviteit wilde aansnijden. Aan de hand van de historiografie over de Nederlandse opstand liet hij zien dat objectiviteit in de geschiedschrijving niet bestond. Door de grote verscheidenheid aan interpretaties concludeerde Romein dat de gedachte van algehele overeenstemming binnen de academische gemeenschap niet meer was dan een mythe. Van het omgekeerde was eerder sprake: hoe meer we van een bepaalde geschiedenis te weten komen, hoe groter de meningen van de specialisten van elkaar verschillen, 'totdat tenslotte het 'beeld' zelf in een nevel van 'opvattingen' verdwijnt'.¹⁶

Gevoel voor polemieken was Romein eigen. Zonder enige reserve stelde hij dat de communis opinio waarvan Huizinga gewaagde, alleen lieflijk bloeide 'op de ruïne van het vergruisde beeld', in de meest basale historische feiten.¹⁷ Deze 'vergruizing' was volgens Romein juist nu zo bezwaarlijk omdat we leefden in een overgangstijd. 'Die onzekerheid scheidt meer dan ooit de behoefte aan verankering in het verleden, wil ons cultuurbesef niet ondergaan in de verwarring van het heden'. Volgens Romein moesten we naar een twintigste-eeuwse uitwerking van de pragmatische geschiedwetenschap van de achttiende eeuw, ver weg van Fruin. De gevolgen der specialisatie zouden daarmee worden overwonnen, zonder de voordelen prijs te geven. Een nieuw vak moest daarvoor aan de basis staan: de theoretische geschiedenis.¹⁸ Deze opvatting zou nog een rol gaan spelen rondom de benoeming van Niermeyer, maar daarover later meer. De benoeming en oratie van de mediëvist Nicolaas

15 B. Hageraats, *De stoelendans rond Jan Romein*. De perikelen rondom de benoeming van dr. J.M. Romein tot hoogleraar geschiedenis aan de Gemeentelijke Universiteit van Amsterdam, 1938-1939. Weesp, 1988, 13.

16 J. Romein, 'Het vergruisde beeld', in: J. Romein, *In opdracht van de tijd*. Tien voordrachten over historische thema's. Amsterdam, 1946, 74-98.

17 Idem, 76.

18 Idem, 93.

Tenhaeff tot hoogleraar in de algemene geschiedenis waren in ieder geval een stuk minder spannend.

Een opwaardering van de middeleeuwse geschiedenis binnen het curriculum betekende ook de aanstelling van Tenhaeff niet. De nieuwe hoogleraar algemene geschiedenis liet, net als Posthumus, steeds vaker de middeleeuwen voor wat het was. Daar kwam nog bij dat Tenhaeff en de Amsterdamse universiteit niet het beste huwelijk vormden. Zijn gehele professoraat bleef hij wonen in Den Haag. Binnen het Historisch Seminarium werd dit gevoeld. Tenhaeff publiceerde weinig. Aan de statuur van de leerstoel in de algemene geschiedenis voldeed hij niet. Romein verwoordde het in 1943 bij het overlijden van de hoogleraar vaderlandse geschiedenis als volgt: 'Tenhaeff was een voortreffelijk docent. Wat het vak betreft, staat de zaak echter anders'.¹⁹ Dit betekende niet dat Tenhaeff niet serieus werd genomen, maar wel dat Romein langzaam tot het gezicht van het Historisch Seminarium uitgroeide.²⁰ Dat bleef niet zonder consequenties en zou voor de beoefening van de middeleeuwse geschiedenis uiteindelijk positief uitpakken.

Tegen de Leidse indeling

Bovenstaande stelling verdient enige uitleg. Op 26 april 1940 verstuurde Romein namelijk een advies aan het bestuur van de faculteit onder de noemer 'memorie over de leerstoelen en leeropdrachten in de geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam'.²¹ Daarin uitte hij zijn zorgen over de bestaande toestand. De indeling in leerstoelen in de oude, vaderlandse, economische en algemene geschiedenis muntte volgens hem niet uit in methodische en theoretische klaarheid. Waar de leerstoel voor oude geschiedenis op een indeling naar tijdvakken berustte, de zogenaamde horizontale verdeling, waren de professoraten in algemene en vaderlandse geschiedenis juist gebaseerd op een verticale opbouw. De economische leerstoel viel in weer een aparte verdeling en was bovendien geplaatst in een andere faculteit. Terecht merkte Romein op dat niet minder dan drie principes door elkaar waren gebruikt: een periodieke, een ruimtelijke en een thematische. Dit was genoeg om bij hem de verdenking te wekken, dat men bij de verdeling helemaal niet naar een bepaald plan is te werk gegaan. Een kwalijke zaak.

Romein schetste daarop een nieuwe indeling: een verdeling in tijd-

19 J. Romein, 'Leven en werken', in: N.B. Tenhaeff, *Gespreide geschriften*, Groningen, 1949, XXXIV.

20 Zie voor Romein: M. Brands, 'Jan Romein en het ordeningsprincipe: tussen dwang en vrijheid. De dialectiek van emancipatie', in: M. Brands, *Het arsenaal van de geschiedenis. Over theorie en geschiedschrijving*. Amsterdam, 2013, 367-389.

21 SAA, FL, correspondentie faculteit der letteren, ingekomen en afschriften van uitgaande stukken. 'Memorie voor de verdeling der leerstoelen en leeropdrachten in de geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam' (26-4-1940).

vakken. Niet alleen de oudheid verdiende een eigen leerstoel, zo stelde hij, ook de middeleeuwse, vroeg-moderne en contemporaine geschiedenis. Vooral een aparte hoogleraar voor de nieuwste tijd achtte hij van groot belang. Vanaf het einde van de negentiende eeuw kende de studie der geschiedenis volgens Romein problemen die essentieel verschillen met de perioden daarvoor:

De voorgeschiedenis van onze tijd waartoe men die sinds 1870 moet rekenen omvat niet alleen ruimte, maar ook ontwikkeling zoveel intensiever, dat de hoeveelheid stof zeker niet minder groot is, zo niet groter, dan de middeleeuwen.²²

In deze passage werden de middeleeuwen wederom geridiculiseerd, maar dit keer wel het recht op een leerstoel verleend. Een verdeling in vaderlandse en algemene geschiedenis achtte Romein in ieder geval onwenselijk. Niemand kon vijftien eeuwen aan historiografie beheersen. Dit pleidooi tegen de oude indeling kan niet anders begrepen worden dan als een kritiek op historisch Nederland, dat over het algemeen blind dit 'Leidse' door Fruin geïnitieerde model volgde.

De Duitse bezetting en het overlijden van Tenhaeff in 1943 lieten het Amsterdamse historische bedrijf niet onberoerd. Romein, inmiddels ontslagen, bleef echter clandestien betrokken bij de Amsterdamse geschiedenisstudie. Ook werd er volop nagedacht over de toekomst van het Historisch Seminarium. Op de faculteitsvergadering van 2 december 1943 werd zijn memorie uit 1940 wederom besproken. De ontslagen hoogleraar had ondertussen een nieuwe versie naar het Historisch Seminarium gestuurd. De nieuwe situatie bood volgens Romein een gouden mogelijkheid:

Nu wil het ons voorkomen door onderbreking van het universitaire onderwijs tijdens bezetting en door de dood van Brugmans opvolger, den ons te vroeg ontvallen Tenhaeff, het ogenblik gekomen, om ons te bezinnen op een verdeling, die van een beginsel uitgaand, reeds daardoor vruchtbaarder voor het onderwijs zal zijn dan de chaotische toestand die ogenblikkelijk heerst.²³

22 SAA, FL, correspondentie faculteit der letteren, ingekomen en afschriften van uitgaande stukken.

23 Amsterdam, Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, Archief Jan Romein, 797, 'Memorie over de verdeling der leerstoelen en leeropdrachten in de geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam' (versie 1943) met bijlage 'Het begrip theoretische geschiedenis'.

‘Mediëvistiek als het kernvak van den modernen historicus’

Veel was er in het advies niet veranderd. De horizontale indeling, in tijdvakken, kreeg in dit stuk nog steeds de voorkeur. Na de bevrijding werden deze plannen snel in de praktijk gebracht. Exemplarisch daarvoor was de nota die vanuit het Historisch Seminarium werd geschreven aan de burgemeester op 12 juli 1945.²⁴ Het was een betoog voor financiële steun van de al eerder uitgedachte hervormingen. De kern vormde een verzoek de leerstoelen in de algemene en vaderlandse geschiedenis te transformeren in twee nieuwe ordinariaten, een in de algemene en vaderlandse geschiedenis sinds de middeleeuwen en een voor de algemene en vaderlandse geschiedenis van de middeleeuwen. Daarmee was – institutioneel – de Amsterdamse mediëvistiek geboren.

Deze indeling werd aan de burgemeester gepresenteerd als de wetenschappelijk meest verantwoorde opzet, maar ook als prestigeobject.²⁵ Een mediëvistische opleiding mocht niet ontbreken in Amsterdam. Anders zou de gemeentelijke universiteit de enige onderwijsinstelling zijn waar zij niet op niveau werd bestudeerd. Ook Leiden was immers overgegaan tot de instelling van een mediëvistische leerstoel. Dit was volgens de schrijver van de brief niet toevallig. Van de technisch-vakkundige zijde uit gezien, moest ‘de mediëvistiek als het kernvak van den modernen historicus worden beschouwd’. Posthumus had tegen deze passage grote bezwaren. Het was een vak dat volgens hem weinig inhield. Hij liet dit ook onomwonden weten aan Romein, die blijkbaar de opsteller van de brief was: ‘Ik herinner mij de grote verwachtingen die Tenhaeff indertijd tegenover de inrichting van zijn (of jullie) nieuwe seminarium had. Van die grote verwachtingen in een hoogleraar middeleeuwse geschiedenis geloof ik weinig’.²⁶

Romein en Posthumus waren wel eensgezind in hun overtuiging dat Amsterdam niet alleen de achterstand zou inhalen, maar ook een leidende positie zou verkrijgen. Met het aantal studenten kon dit op korte termijn worden geïllustreerd. Door de stichting van een leerstoel in de middeleeuwse geschiedenis hadden studenten ook geen reden om Amsterdam links te laten liggen. In elk vakgebied werd voorzien in de hoofdstad. Althans, als er voldoende financiële steun van de gemeente zou komen.²⁷

24 SAA, FL Notulenboek Letterenfaculteit, 12 juli 1945; Historisch Seminarium aan den heer burgemeester van Amsterdam, correspondentie faculteit der letteren, ingekomen en afschriften van uitgaande stukken.

25 In deze jaren was de gemeente financieel verantwoordelijk voor de universiteit.

26 Amsterdam, Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG), Archief Jan Romein (JR), ingekomen en kopieën van uitgaande stukken ontvangen of opgemaakt bij de uitoefening van bestuurlijke functies binnen de Faculteit der Letteren en Wijsbegeerte van de Universiteit van Amsterdam, Posthumus aan Romein, 20 juli 1945.

27 Amsterdam, Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG). Idem.

Academische transfercarrousel

Het aanzien van Romein was tijdens en na de oorlog tot grote hoogte gestegen. Als secretaris van de senaat in 1945 was hij uitgegroeid tot klankbord van de rector en assessoren.²⁸ Door de vlucht na de bevrijding van de Duitser O.A. Oppermann was de leerstoel in de middeleeuwse geschiedenis ook in Utrecht vacant. Om elkaar niet te veel in de weg te zitten, onderhandelde Romein met de Utrechtse hoogleraar Pieter Geyl over de aanstaande academische transfercarrousel. Op 4 juni 1945 schreef hij aan zijn collega: 'Je weet toch, dat ik allang besloten had, ook hier de theoretisch-betere verdeling van Utrecht in te voeren en dat ook wij een mediëvist nodig hebben'.²⁹

Kort voor deze brief had Romein deze indeling van leeropdrachten door de faculteitsvergadering gekregen, zonder daarbij overigens melding te maken van het Utrechtse voorbeeld. Over de mogelijke kandidaten voor de leerstoelen waren beide historici het nagenoeg eens. Geyl noemde in willekeurige volgorde de Utrechtse lector in de methodiek en didactiek der geschiedenis C.D.J. Brandt, de conrector D.T. Enklaar, de Groningse lector J.F. Niermeyer en R.R. Post als kanshebbers. Romein zag niets in deze laatste Nijmeegse hoogleraar in de middeleeuwse geschiedenis:

Niet om diens persoon, maar omdat ik op het standpunt sta, dat, zolang de Katholieken er een eigen universiteit op na houden, zij daarmee het recht hebben prijsgegeven ook nog aan een gewone universiteit te 'hospiteren'. Immers vaak zijn zij al soms jaren professor in Nijmegen en hebben zich daardoor een gezag en kennis verworven, die 'gewone' kandidaten missen, die misschien naar aanleg veel bekwaamer zijn.

Romein had een duidelijke voorkeur voor Niermeyer. Tegenover Geyl liet hij weten dat deze historicus, vanwege zijn economisch-historische benadering, het beste aansloot bij de Amsterdamse geschiedenisstudie. Enklaar beschouwde hij als een groter historicus, maar gunde hij toch aan Utrecht. Deze mediëvist paste beter in de traditie van Oppermann, in 'het Mekka der mediëvisten'.³⁰

Persoonlijke relaties speelden in deze keuze een belangrijke rol. Romein was zo eerlijk Geyl mee te delen dat hij met Niermeyer beter kon opschieten. Hij kende de mediëvist dan ook al enige tijd. Niermeyer had in

28 IISG, JR, 301, Brief Romein aan den Rector magnificus prof. dr. M.W. Wordeman, 30 augustus 1946.

29 IISG, JR, Archief Romein, stukken betreffende de benoeming van een hoogleraar middeleeuwse geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam, 307, brief Romein aan Geyl, 4 juni 1945.

30 IISG, JR, Archief Romein, stukken betreffende de benoeming van een hoogleraar middeleeuwse geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam, 307, brief Romein aan Geyl, 4 juni 1945.

de jaren dertig gedoceerd bij de door Romein gestichte MO-opleiding, de historische leergangen. Annie Romein zou later zelfs schrijven dat Romein in deze jaren Niermeyer als 'begaafd mediëvist ontdekt had'.³¹ Daarnaast stond Niermeyer een stuk positiever tegenover de theoretische geschiedenis. Professioneel was dat van belang volgens Romein, 'omdat ik van Enklaar weet, dat hij met mijn werk, heel weinig op heeft en dat zou, al ben ik niet ijdel, de samenwerking niet bevorderen'. De verdeling was aldus als volgt: Brandt eindigde voor beide universiteiten op nummer twee. Utrecht kreeg Enklaar en Amsterdam Niermeyer.

Wat Geyl niet wist, was dat Romein de positie al voor de onderhandelingen had vergeven. Hij had Niermeyer zelfs opdracht gegeven een inventaris te maken van benodigde literatuur voor de bibliotheek.³² Binnen de Amsterdamse faculteit was er enige discussie over de vraag of Brandt niet op nummer één moest eindigen. Deze historicus zou over een geweldig publiekelijk spreekvermogen beschikken. Romein vond deze gave echter niet opwegen tegen de wetenschappelijke kwaliteiten van Niermeyer: 'omdat het bij de kandidaten, die zich op de middeleeuwen willen specialiseren toch altijd om een klein aantal gaat'.³³ Daarnaast, en dat zei Romein niet hardop, had Niermeyer veel meer sympathie met Romeins' opvatting van de geschiedschrijving als een collectie van 'beelden'.³⁴ De Gids-artikelen van deze historicus getuigden volgens Romein ook van een betrokkenheid met de problemen van onze tijd. De faculteit ging daarmee uiteindelijk overstag.³⁵

Niermeyer stelde Romein in zijn inaugurele rede niet teleur. Bij de aanvaarding van zijn ambt stortte Niermeyer zich niet op het verleden *an sich*, maar op de aard van het 'vak' van de mediëvist. Onder meer riep hij op om meer naar de Franse, Engelse en Amerikaanse historiografie te kijken. Deze wending was volgens Niermeyer nodig om de sociale geschiedenis de plek te geven die zij verdiende. Hij oreerde dat:

het onderzoek der maatschappelijke verhoudingen, zoals Fransen en Engelsen dit sinds lang bedrijven een voorbeeld ter navolging [is, NG], dat wij slechts tot onze grote schade zouden veronachtzamen. Men bespeurt in de prachtige werken van Marc Bloch, van Trevelyan en zovele anderen een sociaal ethos, dat in de Duitse literatuur al te vaak gemist wordt.³⁶

31 A. Romein, *Omzien in verwondering. Herinneringen van Annie Romein-Verschoor*. Amsterdam, 1970, 291.

32 IISG, JR, 307, Romein aan Niermeyer, 25 juni 1945.

33 IISG, JR, Archief Romein, Bijlage benoeming Niermeyer.

34 IISG, JR, 307, Niermeyer aan Romein, 25 september 1945.

35 IISG, JR, Archief Romein, bijlage benoeming Niermeyer.

36 J.F. Niermeyer, *Her-oriëntatie van onze mediëvistiek*. Groningen/Batavia, 1946, 19.

Daar kwam nog bij dat volgens de nieuwe ordinarius de oorkondenleer nooit een Duits monopolie was geweest. Dit betekende niet dat de Duitse wetenschap ter zijde moest worden geschoven. Het verdiende zelfs 'geen aanbeveling' onkundig te blijven van de wetenschappelijke vruchten uit de nationaal-socialistische periode. In de woorden van Niermeyer: 'Er is in Nazi-Duitsland onder de intellectuelen meer bangheid geweest, meer huilen met de wolven in het bos, dan werkelijk verdwazing en overgave aan de officiële "volkse" leer'.³⁷

Utrechtse wrevel

De verre van chique opstelling van Romein had zijn consequenties. De relatie tussen Utrecht en Amsterdam verslechterde snel. Met grote ergernis had Geyl er kennis van genomen dat zijn goede vriend Brandt eind 1946 zonder een serieuze kans was gepasseerd voor de 'onervaren' mediëvist Niermeyer.³⁸ Daarnaast bleek de bibliotheek van Oppermann naar Amsterdam te zijn verscheept. Na zijn vlucht naar Duitsland in 1944 had deze hoogleraar zijn omvangrijke collectie in Utrecht achtergelaten. Romein zag in deze verzameling het werkmateriaal voor de toekomstige Amsterdamse mediëvisten. Aan de commissie voor beheer van vijandelijk vermogen schreef hij dat niet de Rijksuniversiteit Utrecht, maar het Amsterdamse Historische Seminarium de beste plek was voor de bibliotheek.³⁹ Utrecht had volgens Romein al genoeg. Samen met het vermoeiende getheoretiseer van Romein was dit waarschijnlijk de spreekwoordelijke druppel die de emmer deed overlopen. Aan zijn collega F.C. Gerretson liet Geyl weten niet langer aan de zijkant te zullen toekijken: 'er zal strijd komen tussen Utrecht en Amsterdam'.⁴⁰

Een vileine aanval op de Amsterdamse historicus lanceerde Geyl in zijn recensie van een door Romein begeleid proefschrift. Deze studie van P.H. de Vries, *Het beeld van Lodewijk XIV in de Franse geschiedschrijving*, was volgens de Utrechtse hoogleraar een illustratie van een Amsterdamse 'geesteskwaal die aanstekelijk mocht werken'. Dit virus, om in de termen van Geyl te blijven, was uiteraard afkomstig van de promotor van de jonge doctor.

In deze kritiek, die met de titel 'het tegendeel van wetenschappelijke geschiedschrijving' weinig aan de verbeelding overliet, ventileerde Geyl zijn bezwaren tegenover Romeins objectiviteitsthese. De recensie was dan ook meer gericht tegen de promotor dan tegen de promotus. Geyl vond dat terecht, 'omdat men de schrijver zien kan als slachtoffer van een

37 Idem, 18.

38 Romein, Omzien in verwondering, 215.

39 IISG, JR, Archief Romein, 307, Romein aan dr. J.G. van Gelder, directeur van de Stichting Nederlands Kunstbezit, 11 september 1945.

40 P. Geyl en F.C. Gerretson, Briefwisseling. Deel V - 1946-1958. Baarn, 1981, 64.

voor de historische studie gevaarlijke leer'. Daarmee werd Romein niet alleen buiten de geschiedwetenschap geplaatst, maar de Amsterdamse historicus zelfs geportretteerd als bedreiging voor haar voortbestaan. Geyl sprak daarom neerbuigend van 'een Amsterdamse school'. Volgens de Utrechtenaar waren dit historici die ontmoedigd door de moeilijke taak, 'de wetenschap de schuld geven en, zonder zich om al die complicaties te bekommeren, een "beeld" vormen volgens hun eigen voorkeur, dat men dan in ene moeite door op grond van zijn innerlijke zekerheid "objectief" noemen kan'.⁴¹

Amsterdamse school

In dit stuk vormde het predicaat 'Amsterdamse school' tegelijkertijd uitgangspunt en eindpunt van een beschouwing over de vroege geschiedenis van de beoefening van de mediëvistiek aan de Universiteit van Amsterdam. De grote vraag is natuurlijk: waren de aantijgingen terecht? Bestond er één Amsterdamse school? Predikten Amsterdamse academici een voor de geschiedwetenschap gevaarlijke leer? Geyl had in ieder geval niet helemaal ongelijk. Van gelijk-gezinde geesten was binnen het Amsterdamse Historische Seminarium vanaf 1945 in toenemende mate sprake. De benoeming van Niermeyer en de aanstelling in augustus 1946 van Jacques Presser, die een groot deel van het onderwijs van Romein overnam, zijn daarvan aansprekende voorbeelden.⁴² Ook de nieuwe assistenten Frits de Jong en Karel van het Reve vielen volledig binnen het profiel van Romein.⁴³ Allen waren links georiënteerd en positief tegenover de theoretische draai. Toch zou de 'Amsterdamse school' zich al snel in tweeën splitsen. Aan de ene kant was er de school van Romein, Presser en later Maarten Brands. In 1959 zou Presser deze richting in een karikatuur als volgt omschrijven:

Het oplossen van het 'beeld'-probleem, een richting in de geschiedwetenschap, die in Amsterdam getriomfeerd heeft en door een van de ergste zondaren, professor Presser, de Amsterdamse school is genoemd, een school, waarvan het

41 P. Geyl, 'Het tegendeel van wetenschappelijke geschiedschrijving', in: P. Geyl, *Tochten en toernooien*. Utrecht, 1950, 165-174, 169, 170.

42 Zie voor de invulling van het academische onderwijs door Presser: N. Graaf, 'Professor Presser. Portret tussen universiteitsgeschiedenis en biografische schets', in: L.J. Dorsman en P.J. Knegtmans (red.), *De menselijke maat in de wetenschap. De geleerden(auto)biografie als bron voor de wetenschaps- en universiteitsgeschiedenis*. Hilversum, 2013, 97-116.

43 Amsterdam, Stadsarchief Amsterdam (SAA), toeg.nr. 30288, Archief Faculteit der Letteren (FL), correspondentie Faculteit der Letteren, ingekomen en afschriften van uitgaande stukken. Cohen aan College van Burgemeester en Wethouders Amsterdam, 24 december 1946, correspondentie Faculteit der Letteren, ingekomen en afschriften van uitgaande stukken; Cohen aan College van Burgemeester en Wethouders Amsterdam, 4 januari 1947.

onbetwiste leiderschap zijn medezondaar, als theoreticus welhaast nog gevaarlijker, professor Romein natuurlijk toegankelijk moge blijven.⁴⁴

Maar tegelijkertijd ging Niermeyer, die op zich sympathiek stond tegenover het werk van Romein, zijn eigen weg. Zijn opvolger Van de Kieft bewandelde ook dit pad. Een pad waar vooral de studie van de bronnen centraal stond zonder daarbij te vervallen in een Oppermanniaanse 'hyperkritische houding'.⁴⁵

Daarmee was een 'Amsterdamse school' in de mediëvistiek geboren. Wat betreft onderwijs en onderzoek valt vooral op dat het archiefwerk onder aanstaande Amsterdamse mediëvisten in deze periode niet werd verwaarloosd (iets dat bij Romein, Presser en zeker Brands wel het geval was).⁴⁶ Ad fontes was niet voor niets de titel van het Festschrift dat in 1984 mede door Cappon aan Van de Kieft werd aangeboden.⁴⁷ In de jaren zeventig plaatsten Amsterdamse studenten de wortels van deze 'Amsterdamse school' zelfs in het verre Utrecht, bij de promotor van Niermeyer, de gevluchte Duitser Oppermann.

Disciplinaire scheuren tussen de Amsterdamse mediëvistiek en de beoefenaars van de modernere geschiedenis tekenden zich echter al veel eerder af. In het archief van de vakgroep en de persoonlijke archieven van Presser en Romein valt in de correspondentie de spanning op tussen de verschillende vakgroepen. Illustratief daarvoor is het volgende fragment uit een briefwisseling tussen Romein en Presser. In dit fragment lezen wij over het cum laude predicaat dat Van de Kieft verkreeg van Niermeyer voor zijn proefschrift *Étude sur le chartrier et la seigneurie du prieuré de la Chapelle-Aude (XIe -XIIIe siècle)* op 25 maart 1960. Een rijke studie over de politieke dimensie van een klooster in Frankrijk. Romein schrijft over een niet geëerbiedigde quid pro quo het volgende:

Dankzij het feit, het is toch moeilijk anders te zien, dat ik wat royaler ben geweest tegenover collega Niermeyer, dan deze tegenover mij toen het Schöffers promotie betrof, is Co [Van de Kieft, NG] cum gepromoveerd. Enig bezwaar had ik namelijk

44 J. Presser, 'Hyperkritiek op hyperkritiek', *Maatstaf*, 1959, afl. 7, 504-511, 504.

45 Burgers, *De bron van kennis*, 14.

46 M. de Jong, 'Mediëvisten, antropologen en de calculating native', in: E. Jonker en P. van Hees (red.), *Geschiedenis in Utrecht*. Bestaat er een Utrechtse school in de geschiedbeoefening? Utrecht, 1994, 15-23, aldaar 16.

47 C.M. Cappon e.a. (red.), *Ad fontes*. Opstellen aangeboden aan prof. dr. C. van de Kieft ter gelegenheid van zijn afscheid als hoogleraar in de middeleeuwse geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam. Amsterdam, 1984.

wel. Co's dissertatie – woert geleerd overigens, hoor, daar niet van, bestaat uit twee delen of beter: gedeelten. Het eerste is eigenlijk een diplomatisch onderzoek van een reeks obscure oorkonden. Het tweede: een stuk sociale geschiedenis over het Franse platteland. Mocht je hem en Niermeyer geloven dan is dat tweede gedeelte uit het eerste gehaald. Ik kan – met enige overdrijving die de smeugheid van de briefschrijfrant vereist, daarvan alleen maar zeggen: 'nou, dat zal dan wel zo zijn, als jullie 't zeggen, maar zien doe ik het niet'. Dat tweede gedeelte – het enig leesbare voor een gewoon mens overigens is een knap stuk werk. Daarvan ben ik ook overtuigd en aangezien ik de kwaliteiten van het eerste gedeelte wel moet aanvaarden - al kan ik dat zelf niet beoordelen - was er geen voldoende reden - en had ik trouwens ook geen behoefte, mij tegen het voorgestelde predicaat te verzetten. Ik ga er vanuit dat Niermeyer de boodschap begrijpt.⁴⁸

Er was, kortom, frictie in casa historica Amstelodamum: niet alleen persoonlijk, maar ook over de vraag wat 'kwaliteit' betekende binnen de geschiedwetenschap. Anders geformuleerd: de ene cum laude is de andere niet. Misschien is het wat dat betreft verstandiger om etiketten als 'Amsterdamse school' met enige voorzichtigheid te benaderen en toe te passen. Er is meer diversiteit binnen een vakgroep dan op het eerste gezicht vaak lijkt. In die verwevenheid van realiteit en façade schuilt echter ook de waarde van dergelijke predicaten. Etiketten van 'schoolvorming' worden gedefinieerd vanuit de gebruikers, en dragen de sporen van hun wetenschapsopvatting met zich mee. Het is ook precies om deze reden dat een term als 'Amsterdamse school' op verschillende tijden en plaatsen uiteenlopende connotaties oproept. Het kan een diskwalificatie zijn (zie het gebruik van de Utrechtenaar Geyl), maar ook een geuzennaam inhouden (door de Amsterdammer Presser), of juist complexer zijn dan aanvankelijk voorgesteld (zie de Amsterdamse mediëvistiek). Het is, kortom, een instrument tot in- en uitsluiting. Daarmee zijn dergelijke etiketten van belang voor de bestudering van wat zoal onder slechte wetenschapsbeoefening wordt verstaan – of juist als kwaliteit. Of wij Kees Cappon als vertegenwoordiger van de 'Amsterdamse school' moeten bestempelen, laat ik wat dat betreft maar aan hem (het antwoord is natuurlijk: ja). Maar dat Cappon uit een hoofdstedelijke traditie voortkomt, kan ook de emeritus niet ontkennen.

48 Universiteitsbibliotheek Amsterdam (UvA), collectie J. Presser, Hs. XXXai, Map II, 280, Brief Romein (dag onleesbaar) april 1960.